

“ДӘҰЛЕТИАРБЕК” ДӘСТАНЫНЫҢ ТҮРКМЕНШЕ ВАРИАНТЫНЫҢ ДӨРЕЛИҰИ ХАҚҚЫНДА

Есемуратова Улзада Хожаевна

*Нөкис мамлекетлик педагогикалық
институты*

Қарақалпақ халық дәстаны «Дәулетиярбек» халық арасында кең танымалы болған, бақыстар хәм қыссаханлар тәрәпинен сүйип атқарылған шығармалардан саналады. «Дәулетиярбек» дәстаны тек қарақалпақлар арасында ғана емес, ал аўызша хәм жазба түрде хорезмли өзбеклер, түркменлер арасына да тарқалған. Бул жағынан қарағанда дәстан туўысқан халықларға ортақ мийрас сыпатында да қаралады.

Түркменше “Дәулетиярбек” дәстанының авторы XVIII әсирде Хийўа хәм Үргениште жасап дәретиўшилиқ еткен түркмен шайыры Қурбаналы Мағрупийге тийисли деген пикир бар [1, 58 с.].

Профессор С.Рузимбоев “*Мағрупийдиң «Давлатёрбек» дәстаны халық арасында тарқалған аңыз-әсаналардан пайда болған*”, деп буған Едиге хәкқында тарқалған әпсана хәм рәўиятлар тийкарында «Тулымхожа» дәстанын жазғанлығын мысал етип келтиреди [2, 4-б.]. Хәкыйқатында да, дәстанның түркменше вариантының пайда болыўында түркмен шайыры Қурбанали Мағрупийдиң роли үлкен болған. Бирақ, ол дәстанның тийкарғы авторы емес.

Мағрупий Ахалда туўылған хәм түркменлердиң мағруп тайпасынан шыққан. Ол әскерий шаңарақта туўылған, сәркардалар әўладынан. Араб-парсы мәдениаты, илим хәм әдебияты менен таныс. Ахал-Иран хәм Ахал-Хийўа әскерий мүнәсибетлериндеги тийкарғы шахс. Ол Марыда, Хорезмде (Гөне Үргениште) жасайды. Әскерий саўашларға қатнасады, Иран феодаллары тәрәпинен тутқынлыққа алынады хәм 6-7 жыл тутқынлықта жасайды. Ол Мақтымқулы, сәркарда Дәулетияр, шайыр Ғайыбий менен дослықта жасаған. “Дәулетияр” шығармасын тарийхий шәрәятта жазады [3, 4 с.].

Дәулетиярбек сиясий ислерге араласып, хан хәмелдарларына қарсы турғаны ушын сол дәўирде Хийўа ханы куўғынына ушыраған хәм түркменлердиң яўмыт урыўы кәтқудалары жанынан баспана табады хәмде түсликтеги Иран басқыншыларына қарсы түркмен жигитлери менен биргеликте урысады.

Мине усы қатар ўақыялар жыйындысы дәстан сюжетин курайды. XIX әсирге келип, Қоңыратта дәстанның дәслепки қолжазбалары пайда болады. Оны

ғалабаластырыўда шайыр Абдулла Башмақтың роли үлкен болған. “Дәўлетиярбек” дәстанының қолжазба нұсқаларына итибар берсек, олардың дәслепки нұсқалары Қоңыратта көширилгенин сеземиз. Себеби, Қоңыратта көширилген нұсқалар Хорезмде кең таралған қолжазба дәстанларға өз стили, тили, қосық қурылысы бойынша туўра келеди. Түркменлер арасында таралған нұсқалар бир жерге топланып, белгили бир қәлипке түсирилген хәм Мағрупий дәретиўшилигине байланыстырылған [4, 15-б.].

Курбаналы Мағрупий да (1735-1805) дәстан ўақыяларына араласқан, Дәўлетиярбек пенен бирге оқыған, саўашларға қатнасқан, көп өмирин Хийўа хәм Үргениште өткерген [5, 3-27 с.].

Курбаналы Мағрупий Хийўадағы Шерғазыхан медресесинде тәлим алған. Дәўлетиярбек те медресе билимин алған, олар бир дәўирде оқыған болыўы мүмкин, екеўи де дәретиўши. Мағрупий “Юсуп-Ахмет”, “Алибек пенен Балибек” дәстанларын жазған. “Дәўлетиярбек” дәстанын да халық рәўиятлары, сондай-ақ, қыссаханлар арқалы таралған нұсқаларына тийкарында тәртипке келтирип дәстан дәреткен болыўы мүмкин. Себеби, “Дәўлетиярбек” дәстаны еки түрли вариантта таралған. Қоңыратта таралған нұсқалар менен түркменлер арасында ғалабаласқан қолжазбалар хәм бақсы вариантлары мазмунлық жақтан бираз жақын болса да, стиллик жақтан, қосық үзиндилери жағынан кескин айрықшаланады. Хорезмде бул нұсқалардың екеўи де кең таралған.

Дәстанның түркмен версиясы хаққында диссертация жазған Қ.Дурдыевтиң «Дәўлетиярбек» дәстанының түркменше версиясы Мағрупий тәретинен дәретилген» деген пикирине [6] проф. Қ.Мақсетов қарсылық билдирип, дәстан негизи Дәўлетиярбектиң өзи тәретинен дәретилген деп тужырымлы пикир айтады. Буған себеп сыпатында «Дәўлетиярбек» дәстаны қоңыратлы өзбеклер арасында қәлиплескенлигин, Дәўлетиярбектиң өзи батыр болыўы менен бирге саўатлы шайыр тәбиятлы киси болғанлығын атап өтеди [7, с. 91-94].

«Давлатёрбек» дәстаны хаққында докторлық (PhD) диссертация жақлаған Ш.Рахимова түркмен алымларына (тийкарынан Қ.Дурдыевтиң мийнетине) сүйенген халда дәстанның бас қахарманы Дәўлетиярбек Мағрупий менен бирге Шерғазыхан медресесинде бирге оқығанлығын, ол шайыр болыў менен бирге сипохий (атлы әскер) болғанлығын, Мағрупий оқыўда хәм түрли урысларда бирге болғанлығын, бул дәстанның да өз достының жаўынгер турмысына бағышланған болыўы мүмкин екенлигин атап өтеди [8, 80 б.].

Қ.Мақсетов бул пикирге де өз мүнәсибетин билдирип: *«Автор (Дурдыев) өзиниң қәте пикирин тереңлестирип, сол авторефератының 5-бетинде Дәўлетияр менен Мағруний «дос болған», «жаўынгер жолдас» болыўы мүмкин, Хийўада оқып жүргенде Мағруний «атақлы герой Дәўлетияр менен танысып, досласқан болыўы хәм оған айрықша дәстан арнаған» болыўы керек деген шамалаў пикирлерди айтады. Әлбетте, бундай шамалаўлардың ҳешиқандай тарийхий ҳақыйқатлық пенен байланысының жоқлығы өз-өзинен түсиникли. Автордың жоқарыда «Дәўлетиярбек» дәстанының қайдан келип шыққанын анықлай алмай, кейиннен оның авторы Мағруний деп дағазалаўы пикирдиң илимий емеслигин, ҳақыйқатлықтың бурмаланып турғанлығын көрсетеди» [9, 33-б.], - дейди.*

Хәттеки, Дурдыевтиң пикирлерин қоллап-қуўатлаған Ш.Рахимова да диссертация авторефератында өзиниң пикирине қарсы келетуғын мағлыўматты келтиреді: *«Хорезм аймағында ХІХ әсирге келип қыссаханшылық раўажланған. Қыссалардың дерлик барлығы саўатлы қәтиплер, бақсылар, шайырлар тәрепинен жазыўға көширилген дәстанлар болған. «Дәўлетиярбек» дәстанының түркменлер арасында тарқалыўы да қыссаханшылық дәстүри шеңберинде жүз берген» [10, 14-б.], - дейди онда.*

Деген менен Ш.Рахимова диссертациясында *“Хақыйқатында да Қ.Дурдыев дәстанның кимге тийисли екенін толық дәлиллей алған емес. “Дәўлетиярбек” дәстанының қарақалпақ версиясын изертлеў усы машқаланың аз-маз болса да, шешиў имкниятын жаратады” [4, 37-б.] - деп Қ.Дурдыевтиң пикирлерине гүман менен қарайтуғынлығын билдиреди.*

Солай екен, түркменлер арасында бул дәстанның тарқалыўы қыссаханшылық дәстүри арқалы әмелге асырылған, деген жуўмаққа келемиз.

Кейинги изертлеўлер нәтийжеси «Дәўлетиярбек» дәстанының авторы Дәўлетиярбектиң өзи екенлигин көрсетпекте. Буған Дәўлетиярбектиң «Абулғазы», «Түркмен йуртында», «Дослар», «Заман», «Қоңырат әпсанасы» деген бес қосығының жазба нұсқасы табылғанлығы тийкар болады. Бул қосықлардың мазмуны Дәўлетиярбектиң өмирбаянын сәўлелендиреди.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мередов А., Ахалы С. Туркмен классыкы әдебиятының сөзлуги. Ашгабат: «Туркменистан», 1988.
2. «Ошиқнома». Хоразм достонлари. 7-китоб. – Урганч: УрДУ, 2018.
3. Мағруну. Goşgular. – Aşgabat: Turan, 1991. – 4-s.
4. Рахимова Ш. “Давлатёрбек” достонининг тарихий асослари, типологияси ва поэтикаси. Филол. фанл. фалс. докт. дисс. – Урганч, 2020. 15-б.

5. Дурдыев К. Маърупы ве онуң “Дөвлетяр” дессаны / Дөвлетяр. – Ашгабат:Туркменистан, 1978.
6. Дурдыев К. Историко-героический эпос Гурбанали Магрупи «Даулетярбек». АКД. Ашхабад, 1969.
7. Мақсетов Қ. «Дәўлетиярбек» // Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент: Фан, 1977.
8. Рахимова Ш. «Давлетёрбек» достони ҳақида // Ым sarchashmalari, 2017, №7.
9. Мақсетов Қ. «Дәўлетиярбек» // "Әмиўдәрья", 1970. - №7.
- 10.Рахимова Ш. «Давлатёрбек» достонининг тарихий асослари, типологияси ва поэтикаси. Филол. фанл. фалс. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2020.